

Віталій МАСНЕНКО, Віталій ТЕЛЬВАК

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ Й ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРИЧНОЇ ПОЛІТИКИ НА ОКУПОВАНИХ РОСІЄЮ У ХХІ СТОЛІТТІ УКРАЇНСЬКИХ ТЕРИТОРІЯХ*

Російська Федерація, здійснивши 2014 р. агресію проти України, окупувала частину її території — Автономну Республіку Крим, місто Севастополь та окремі райони Донецької і Луганської областей. Але цілком очевидно, що гібридна війна Росії проти України розпочалася значно раніше, ніж воєнна агресія. Крім силового протистояння, вона розгорасться також і у просторі історичної пам'яті. Така цілеспрямована пам'яттєва російська інвазія відбувалася від часу проголошення Незалежності України і була органічним продовженням панівного до того советського дискурсу. Особливо наочно це спостерігається на тимчасово окупованих територіях, де відбувається тотальна зачистка українського мнемонічного простору. Натомість посиленними темпами впроваджується неоімперська модель історичної пам'яті, яка дивовижно поєднує імперські, советські та власне окупаційні складники.

Отже, **мета** розвідки — запропонувати власну теоретичну модель і верифікувати наукову гіпотезу для дослідження політики пам'яті на тимчасово окупованих Росією українських територіях Криму, Севастополя і Донбасу через деконструкцію механізму впливу її складових на історичну свідомість місцевого населення з подальшою вірогідною корекцією на користь української державницької моделі. Теоретична складова полягає у методологічному обґрунтуванні рівня кореляції між історичною політикою та станом колективної соціальної пам'яті в екстремальних умовах окупації. Ймовірно, ця взаємодія має складний алгоритм і залежить від багатьох різнопланових чинників, дію яких і передбачаємо проаналізувати. Основна складність полягає у визначенні якісних і кількісних маркерів механізму впливу історичної політики на пам'яттєву притомність соціуму. Цілком очевидно, що така взаємодія може розглядатися лише у досить тривалому темпоральному режимі, при врахуванні попередньо накопиченого мнемонічного потенціалу. Водночас варто також зважати на ту обставину, що в умовах сучасного інформаційного суспільства процеси трансформації суспільної свідомості помітно прискорюються завдяки використанню нових технологій і каналів соціальної комунікації.

* Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Національного фонду досліджень України за конкурсним проектом № 2020.02/0103 „Політика пам'яті та історична свідомість населення на окупованих Росією територіях України (ОРДЛО, АР Крим, Севастополь)“.

Новаційність запропонованого підходу полягає у відстеженні трансформації історичної свідомості (локальних варіантів історичної пам'яті) населення АРК, м. Севастополя, Донецької і Луганської областей за тривалий період від 1991 р. до окупації цих територій 2014 р. з наступною проєкцією на сьогоднішній день. Паралельно аналізується офіційна політика пам'яті України і РФ, яка скерована на різні групи населення вказаних регіонів.

Методологія. Дослідження в рамках „memory studies“ передбачає соціокультурний міждисциплінарний підхід, який полягає у використанні методологічного інструментарію історіографії, соціології, політології, психології та інших соціогуманітарних дисциплін. Саме у такий спосіб можливо здійснити комплексний аналіз політики пам'яті та її результативності. Вказаний підхід дає змогу виявити закономірності функціонування відмінних моделей історичної пам'яті у середовищі різних груп населення як до окупації вказаних територій, так і на нинішній час; осмислити комплекс причин і факторів, які уможливили послаблення українсько-орієнтованої моделі колективної пам'яті; дослідити особливості історичної політики окупантів у Криму, Севастополі, ОРДЛО; узагальнити досвід протидії окупаційному пам'яттєвому дискурсу; підготувати пропозиції щодо алгоритму декомунізації та деімперіалізації меморіального простору та топоніміки; запропонувати оптимальні моделі відновлення українського мнемонічного простору з урахуванням специфіки вказаних регіонів.

Історіографія проблеми. В історіографічному контексті певний інтерес становлять дослідження реалізації історичної політики на колонізованих/окупованих територіях у міжнародному вимірі. Тут можна згадати тексти Б. Стора щодо пам'яттєвих проблем Франції стосовно Алжиру та Ж. Бертран про ідентичнісний конфлікт навколо проблем окупації Північного Кіпру¹. Також маємо приклади студіювання постколоніального пам'яттєвого дискурсу². Проте вказані праці можна розглядати лише у порівняльному аспекті.

Дослідження власне української проблематики варто згрупувати у декілька кластерів.

До першого віднесемо тексти, в яких розглядається стан історичної свідомості українських громадян в АРК, Севастополі та на Донбасі до початку російської окупації. Переважно це студії щодо регіональної ідентичності у межах усієї України чи спеціальні дослідження вказаних регіонів. Характерно, що цю проблему студіювало широке коло українських дослідників, не тільки історики, але й політологи, соціологи, культурологи³. Особливий інтерес становить спеціальний випуск часопису „Україна

¹ Стор Б. Франція й Алжир у пастках пам'яті // Європа та її болісні минушини / Авт.-упоряд. Ж. Мінк, Л. Неймайер у співпраці з П. Боннарром. Пер. з франц.— К., 2009.— С. 40—50; Бертран Ж. Поразка Європейського союзу в кіпрському ідентичнісному конфлікті // Там само.— С. 208—219.

² Stor B. Le transfert d'une mémoire: de l'„Algérie française“ au racisme anti-arabe.— Paris, 1999.— 150 p.; Algeria and France, 1800—2000: Identity, Memory, Nostalgia / Éd. P. M. E. Lorcin.— Syracuse, 2006.— 335 p.; Demshuk A. The Lost German East: Forced Migration and the Politics of Memory, 1945—1970.— Cambridge, 2012.— xxii+302 p.

³ Пашина Н. Етнововий чинник політичної ідентичності в Донбасі // Політичний менеджмент.— 2005.— № 1.— С. 24—34; Коржов Г. Региональная идентичность Донбасса: генезис и тенденции развития в условиях общественной трансформации // Социология: теория, методы, маркетинг.— 2006.— № 4; Хобта С. Восток Украины: трансформация

модерна“ за 2007 р., присвячений компаративному аналізу соціальних ідентичностей у Донецьку і Львові (публікації Н. Черниш, О. Маланчук, В. Середи та аналіз матеріалів соціологічних досліджень 1994, 1999, 2004 рр.)⁴.

Серед зарубіжних дослідників вказаної проблематики варто виділити праці А. Вілсона, Х. Куромії, М. Студенної-Скрукви⁵.

З початком відкритої фази російської агресії студювання цієї проблематики суттєво активізувалося й, окрім суто наукового, набуло надзвичайно важливого суспільного значення⁶.

Проблема функціонування історичної проблематики у політичному дискурсі знайшла відображення у кандидатській дисертації політолога В. Бабки „Історична пам'ять як фактор політичного впливу в незалежній Україні“⁷, у якій дослідник звертає увагу й на особливості історичної пам'яті населення Криму і Донбасу.

Наступний комплекс становлять дослідження різних аспектів російської агресії проти України й окупації частини української території. Серед них варто виділити монографії Л. Якубової, В. Головка, Я. Приймаченко, Т. Кузя, П. Гай-Нижника, Ф. Турченка та Г. Турченко⁸, у яких,

ідентичностей у условиях пограничья // Перекрестки. Журнал исследований восточноевропейского Пограничья.— 2010.— № 3—4.— С. 207—222; Николаєць Ю. О. Поселенська структура населення Донбасу: (етнополітичний аспект динаміки): Монографія.— К., 2012.— 188 с.; Котигоренко В. О., Рафальський О. О. Прикордоння епох і цивілізацій: регіональна ідентичність українського Донбасу в „західному“ науковому дискурсі // Гілея.— 2013.— Вип. 78 (11).— С. 309—315; іх же. Ідеологічний проект „русского мира“ і політичні переваги та уподобання населення українського Донбасу // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України.— К., 2013.— Вип. 5 (67).— С. 53—76; Пасько І., Пасько Я., Коржов Г. Плавильний басейн Донецької ідентичності. Історія. Нація. Особистість. Вибране: історіософські етюди та манускрипти.— Донецьк, 2013.— 424 с.

⁴ Україна модерна. Спеціальний випуск. Львів—Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні / За ред. Я. Грицака, А. Портнова, В. Сусака.— Київ; Львів, 2007.— 358 с.

⁵ Wilson A. The Donbas between Ukraine and Russia: The Use of History in Political Disputes // Journal of Contemporary History.— 1995.— Vol. 30.— N 2 (Apr.).— P. 265—289; Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870—1990-і роки / Пер. з англ. Г. Кьорян, В. Агеев; передм. Г. Немирі.— К., 2002.— 510 с.; його ж. Донбас поміж Україною та Росією: позанаціональна ідентичність? // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика: Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів.— Луганськ, 2002.— С. 541—554; Studenna-Skrukwa M. Ukraiński Donbas. Oblicza tożsamości regionalnej.— Poznań, 2014.— 307 s. (укр. переклад: Студенна-Скруква М. Український Донбас. Обличчя регіональної ідентичності.— К., 2014.— 410 с.).

⁶ Верменич Я. Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір.— К., 2015.— 68 с.; іі ж. Феномен пограниччя: Крим і Донбас в долі України / Відп. ред. В. А. Смолій.— К., 2018.— 369 с.; Кармазіна М. С. Політичні ідентичності в сучасній Україні: міська громада Донецька.— К., 2016.— 232 с.; Кульчицький С., Якубова Л. Триста років самотності: український Донбас у пошуках смислів і Батьківщини.— К., 2016.— 719 с.; Магочій П.-Р. Крим: наша благословенна земля.— Ужгород, 2014.— 160 с.; Кривицька О. Ідентичність українського пограниччя: Донбас // Наукові записки ІІІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.— 2017.— Вип. 1 (87).— С. 293—313; Бенчук В. О., Трофимович В. В. Реакція жителів Донецької області на збройну агресію Росії проти України у 2014 р. // Військово-науковий вісник.— 2020.— № 34.— С. 172—199; Пахоменко С. Ідентичність у конфлікті на Донбасі // Intermarum: історія, політика, культура.— 2015.— Вип. 2.— С. 376—389; Куромія Х. Зрозуміти Донбас.— К., 2015.— 142 с. та ін.

⁷ Бабка В. Л. Історична пам'ять як фактор політичного впливу в незалежній Україні: Дис. ... канд. політ. наук.— К., 2017.— 249 с.

⁸ Якубова Л., Головка В., Приймаченко Я. „Русский мир“ на Донбасі та в Криму: історичні витоки, політична технологія, інструмент агресії (аналітична доповідь).—

окрім інших, порушуються й питання історичної політики як важливої складової „гібридної війни“. О. Стяжкіна пропонує розглядати російську агресію проти України через призму дискурсу окупації⁹.

Окрему групу текстів становлять аналітичні дослідження соціологічних та безпекових центрів. Зокрема, доповідь „Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання“, підготовлена авторитетним авторським колективом, у тому числі істориками, соціологами, політологами; аналітичні матеріали Центру Разумкова „Формування спільної ідентичності громадян України в нових умовах: особливості, перспективи і виклики“; „Україна 2017—2018: нові реалії, старі проблеми (аналітичні оцінки)“, у яких також розглядається ситуація із трансформацією ідентичності на окупованих територіях¹⁰. Ця проблематика знайшла висвітлення в монографіях, які підготували співробітники Національного інституту стратегічних досліджень¹¹.

Певний інтерес становлять науково-популярні праці істориків, які з'явилися у відповідь на російську агресію („Наш Крим: неросійські історії українського півострова“: Збірник статей / Упоряд. С. Громенко, Чухліб Т. „Донеччина та Луганщина — козацькі землі України (XVI—XVIII ст.)“, „Літопис українського Донбасу. Донбас в часи визвольних Змагань 1917—1921 років“ / Упоряд. Ю. Косенко тощо).

Зрештою, важливо констатувати, що дослідження власне підкупаційної пам'яттєвої ситуації тільки розпочинається. Можна згадати статтю Т. Білоуса про цивільні жертви війни на Донбасі та пам'ять про них¹², публікації Ю. Абібок про використання окупаційними адміністраціями різних комеморативних практик, спрямованих на формування окремішньої „донбаської“ ідентичності¹³; дослідження Я. Приймаченко про вплив історичної політики РФ „русского мира“ в південно-східних регіонах

К., 2018.— 227 с.; Кузьо Т. Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет.— К., 2018.— 560 с.; Гай-Нижник П. П. Росія проти України (1990—2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення.— К., 2017.— 332 с.; Турченко Ф., Турченко Г. Проект „Новоросія“ і новітня російсько-українська війна.— К., 2015.— 166 с.

⁹ Стяжкіна О. Дискурс окупації як механізм осмислення російської агресії проти України // Нові сторінки історії Донбасу.— 2016.— № 25.— С. 71—99.

¹⁰ Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання // Національна безпека і оборона.— 2019.— № 1—2; Формування спільної ідентичності громадян України в нових умовах: особливості, перспективи і виклики // Там само.— 2016.— № 3—4, № 7—8; 2017.— № 1—2.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://www.razumkov.org.ua/vydannia/zhurnal-natsionalna-bezpeka-i-oborona>

¹¹ Донбас і Крим: ціна повернення: Монографія / За заг. ред. В. П. Горбуліна, О. С. Власюка, Е. М. Лібанової, О. М. Ляшенко.— К., 2015.— 474 с.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Razom_krym_donbas-4ab2b.pdf; Україна і Росія: дев'ятий вал чи Китайська стіна / В. П. Горбулін, О. С. Власюк, С. В. Кононенко.— К., 2015.— 132 с.; Світова гібридна війна: український фронт / За заг. ред. В. П. Горбуліна.— К., 2017.— 496 с.

¹² Білоус Т. Цивільні жертви війни на Донбасі та пам'ять про них // Спільне.— 2020.— 19 берез.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: <https://commons.com.ua/uk/civilni-zhertvi-vijni-na-donbasi-j-pamyat-pro-nih/>

¹³ Abibok J. Na drodze do stworzenia „narodu Donbasu“. Polityka tożsamości samozwańczych republik na wschodzie Ukrainy // Komentarze OSW.— 2018.— N 270.— 5. 06.— S. 1—7; ії ж. Unrecognized holidays: Old and new 'state' traditions in the self-proclaimed republics in the east of Ukraine // Language of Conflict. Discourses of the Ukrainian Crisis / Edited by N. Knoblock.— Bloomsbury Academic, 2020.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: <https://www.bloomsbury.com/us/language-of-conflict-9781350098626/>

України¹⁴, розвідку Гвендолін Сасс і Аліси Лакнер про формування різних типів ідентичностей в умовах конфлікту на Донбасі¹⁵. Низку цікавих текстів авторства Т. Шульги, Б. Короленка, С. Кота щодо історичної складової ідентичности кримчан опубліковано у збірнику „Крим від античності до сьогодення: Історичні студії“¹⁶.

Теоретико-методологічне підґрунтя. Теоретичною основою меморіальних студій слугують класичні праці М. Альбвакса, П. Нора, П. Коннертона, Я. Ассмана, А. Ассман, Й. Рюзена, П. Хаттона¹⁷ та ін. До цього ряду можна додати тексти українських дослідників Л. Нагорної, А. Киридон, Г. Касьянова¹⁸ та ін.

Оскільки колективна пам'ять розглядається як своєрідний уявний неформальний соціальний інститут, який функціонує завдяки постійно відновлюваним суспільним зв'язкам, то для її дослідження найбільш продуктивними будуть методи пізнання саме суспільних комунікацій, особливо тих, що формують політичну та історичну культуру.

Зокрема, йдеться про застосування теорії політики пам'яті Я. Кубіка та М. Бернгарда¹⁹, яка дає змогу окреслити різні типи *мнемонічних діячів* та режимів пам'яті. Це чотири ідеальні типи мнемонічних діячів, а саме мнемонічні воїни, що вважають себе носіями єдино правильного історичного пам'яттєвого дискурсу; мнемонічні плюралісти, які визнають множинність бачення минулого і право на іншу його інтерпретацію; мнемонічно байдужі — незацікавлені у політиці пам'яті чи ті, що воліють триматися осторонь культурних протистоянь та „воєн пам'яті“; мнемонічно будучні, які опонують будь-яким зверненням до минулого та його впливів на сьогодення і майбутнє.

У випадку зі сучасною ситуацією на окупованих Росією українських територіях йдеться про цілковите домінування мнемонічних воїнів як з

¹⁴ Приймаченко Я. Історична політика РФ та її вплив на території південно-східної України та АР Крим в контексті „русского мира“ // Регіональна історія України: Збірник наукових статей.— К., 2017.— Вип. 11.— С. 101—132.

¹⁵ Sasse G., Lackner A. War and identity: the case of the Donbas in Ukraine // Post-Soviet Affairs.— 2018.— Vol. 34.— N 2—3 (Identity Politics in Times of Crisis: Ukraine as a Critical Case).— P. 139—157.

¹⁶ Шульга Т. Гуманітарна політика у поліетнічному регіоні: Крим 2000-х років // Крим від античності до сьогодення: Історичні студії / Відп. ред. В. Смолій.— К., 2014.— С. 633—643; Короленко Б. Імперський/неоімперський дискурс Криму: історія та пам'ять у контексті глобальних викликів // Там само.— С. 644—656; Кот С. Крим: статус окупованої території та захист культурних цінностей // Там само.— С. 690—707.

¹⁷ Хальбвакс М. Соціальні рамки пам'яті / Пер. с франц. и вступ. ст. С. Н. Зенкина.— Москва, 2007.— 346 с.; Нор П. Теперішнє, нація, пам'ять / Пер. з франц.— К., 2014.— 272 с.; Коннертон П. Як суспільства пам'ятають.— К., 2004.— 181 с.; Ассман Я. Культурна пам'ять: Письмо, пам'ять о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Пер. с нем.— Москва, 2004.— 368 с.; Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / Пер. з нім.— К., 2012.— 440 с.; Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення / Пер. з нім. В. Кам'янець.— Львів, 2010.— 358 с.; Хаттон П. Історія як искусство пам'яті / Пер. с англ. В. Ю. Быстрова.— Санкт-Петербург, 2003.— 423 с.

¹⁸ Нагорна Л. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії.— К., 2012.— 328 с.; Киридон А. М. Гетеропії пам'яті: Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті.— К., 2016.— 320 с.; Касьянов Г. Past continuous. Історична політика 1980-х—2000-х: Україна та сусіди.— К., 2018.— 420 с.

¹⁹ Kubik J., Bernhard M. A Theory of the Politics of Memory // Twenty Years after Communism: The Politics of Memory and Commemoration / Edited by J. Kubik and M. Bernhard.— Oxford, 2014.— P. 7—36.

боку окупантів, так і з боку протидії їхній агресивній політиці. Водночас переважна частина місцевого населення лишається пасивною, підпадаючи під визначення мнемонічно байдужих. Тож одне з основних завдань дослідження передбачає пошук оптимальних шляхів до посилення позиції мнемонічних плуралістів як найбільш оптимальної та перспективної. Хоча варто визнати, що до припинення російської агресії й завершення процесу фактичної деокупації це завдання матиме своєрідний „відкладений“ статус.

Зрозуміло, що різні групи мнемонічних діячів продукують відмінні *режими пам'яті*, тобто формують упорядкований спосіб пам'ятати про окремі явища, події чи процеси минувшини, який постійно підживлюється актуальними суспільно-політичними реаліями. Пропонуємо режим пам'яті в умовах окупації визначати як *тоталітарний* і *екстремальний*, який, окрім домінантної пам'яттєвої моделі, нав'язаної через примус, у тому числі й силою зброї, містить кілька репресованих моделей віктимізованих на той час груп населення. В АРК, м. Севастополі, ОРДЛО носіями упослідженої пам'яті стали громадяни з виразною (і навіть прихованою) українською ідентичністю, кримські татари, вірні окремих протестантських конфесій, громади ПЦУ, деякі етнічні групи. Водночас є всі підстави стверджувати, що коменоративний примус породжує передбачувану нестабільність і тимчасовість подібного режиму пам'яті. Ця ситуація дає змогу запропонувати кілька можливих сценаріїв виходу з нього і перейти до більш сприятливого і продуктивного пам'яттєвого режиму. Отже, не повсякденні „меморіальні війни“, а кардинальна зміна загальної опції — режиму функціонування історичної пам'яті — дозволить зупинити російську агресію у цій царині.

Вихідна позиція **робочої наукової гіпотези** полягає в інтерпретації історичної політики на окупованих територіях як екстремальної сурогатної моделі викривлення минувшини та неприхованої інструменталізації історії для маніпуляції суспільною свідомістю на угоду чітко артикульованої політичної мети — порушити державний суверенітет України та її територіальну цілісність. Важливим початковим компонентом дослідження теми є фіксація особливостей трансформації ідентичностей населення окупованих територій. Тут виходимо з констатації відмінної природи самоідентифікації українських громадян — мешканців Донбасу і мешканців Криму. Ідентичність населення українського Донбасу пропонуємо визначати як прикордонну і гібридну, а самовизначення мешканців Криму — як типову для спільнот, які сформувалися внаслідок поселенського колоніалізму. Відповідно і механізм впливу політики пам'яті на процес трансформації історичної свідомості населення цих регіонів буде відмінним. Власне, й сама історична політика окупантів у Криму й ОРДЛО має помітну специфіку.

Відповідь української сторони також має бути диверсифікованою і враховувати особливості історичної свідомості різних груп громадян у цих регіонах. Деконструкція репресивного типу історичного дискурсу становить одночасно теоретичний науковий і практичний соціальний інтерес.

Для виявлення механізму реалізації такої політики пам'яті та її результативності найоптимальнішими є методологічні підходи загальної конфліктології, з урахуванням особливого конфліктного потенціалу контраверсійних пам'яттєвих дискурсів. Більшість дослідників визнає наяв-

ність в українському соціумі локальних моделей історичної пам'яті (потенційно конфліктних „канонів історичної пам'яті“). Проте варто врахувати, що суперечності щодо історичної пам'яті в українському випадку стали предметом політичних маніпуляцій не тільки внутрішньополітичного середовища, але й зовнішнього втручання Російської Федерації. У цій ситуації заслуговує на увагу проблема адекватної класифікації конфлікту пам'ятей або ж, по суті, „війни пам'ятей“ — як конфлікту цінностей чи конфлікту інтересів? Підкупаційна ситуація підштовхує до констатації згаданого інтересу з боку агресора (геополітичного, політичного, економічного). Але при цьому зберігається методологічна константа, яка дозволяє побачити у конфлікті історичних дискурсів конкуренцію відмінних ідентичностей. Так, філософ М. Степико звертає увагу на ідентифікаційну природу цього явища, а саме на „несумісність і конфлікт двох протилежних ідентичностей: „совкової“ азіатсько-проросійської та просвіропейської української“²⁰. За спостереженнями цього дослідника, існує декілька ліній фронту війни російської та української ідентичностей. До першої лінії ним віднесені окуповані території Криму і Донбасу, а також села і міста, які нещодавно були звільнені від окупантів. До цієї лінії також варто віднести великі міста Донбасу, такі як Слов'янськ, Краматорськ та Маріуполь. Тут зусиллями adeptів „русского мира“ сформувався міф про спільну з Росією ідентичність, несумісну з українськими цінностями, що й стало ідеологічною основою поширення тут проросійських настроїв та підґрунтям утворення квазіреспублік²¹.

Спираючись на вказані методологічні підходи, доцільно досліджувати конфлікти пам'ятей також в антропологічному вимірі, оскільки вони можуть викликати глибоку внутрішню травму окремих індивідів, передовсім дітей і молоді. Особливо це небезпечно в умовах окупації, коли провідна офіційна історична політика набуває крайнє антагоністичних виявів і започатковує формування антиукраїнського пам'яттевого дискурсу вже від молодшої школи, з відродження радянських практик „зомбування“ молодого покоління.

Прикордонна/гібридна ідентичність населення українського Донбасу

Варто визначитися з основними поняттями: „прикордонна ідентичність“ та „гібридна ідентичність“. Якщо перше видається цілком очевидним і не викликає суттєвих дискусій, то друге потребує окремого пояснення. Отже, під „прикордонною (порубіжною) ідентичністю“ розглядаємо відповідний тип ідентифікації населення, яке позиціонує себе як мешканців фронтиру — порубіжного простору між різними цивілізаціями, культурами, країнами, державами тощо. Як справедливо зазначає Я. Верменич, значна частина населення у зонах погранич має або „гібридну“, або налаштовану на суперництво ідентичність²². Отже, „гібридна ідентичність“ у спрощеній/робочій формулі може бути визначена як множинна

²⁰ Степико М. Т. Виклики та загрози українській ідентичності в умовах російської агресії // Стратегічна панорама.— 2015.— № 1.— С. 135.

²¹ Степико М. Т. Гібридна війна як війна ідентичностей // Стратегічні пріоритети.— 2016.— № 3 (40).— С. 166.

²² Верменич Я. В. Феномен пограниччя: Крим і Донбас в долі України.— С. 79.

ідентичність, яка сполучає різні, не вповні комплементарні складники. Також варто визнати, що гібридні ідентичності містять значний контраверсійний потенціал. Гібридна природа цієї ідентичності робить її амбівалентною, нестійкою. Ба більше, вона перебуває у стані кризи, а її носії на Донбасі зазнали кількох хвиль культурних травм.

Регіон України, який сьогодні відомий як Донбас, має складну історичну долю. Суперечливі інтерпретації його минувшини й нині досить суттєво впливають на сучасну ідентифікаційну ситуацію. Важливо зауважити, що вказана територія має різне районування з погляду етнології, економічної географії, історичної картографії тощо. Так, етнологи всю Луганську та північ Донецької областей відносять до історико-етнографічного району Слобожанщина, а південь Донецької — до Українського Степу. В історичному аспекті регіон також виглядає доволі строкато, оскільки сформувався із земель Слобідської України (частини слобідських козацьких полків) і почасти з території Вольностей Запорозьких та Війська Донського. Тому можна цілком погодитися з думкою Я. Верменич, що Донбас не є історичним регіоном, оскільки територіально він постав з різних частин колишніх козацьких формувань²³. Їх об'єднання було зумовлене специфікою економічного розвитку, а саме прискореною індустріалізацією другої половини ХІХ — початку ХХ ст., яка привела до зосередження металургійного та машинобудівного виробництва в ареалі видобування вугілля. Така специфіка щораз породжує численні спроби подолати поширені стереотипні уявлення і здійснити деконструкцію „донбаського міфу“ про цілісність і унікальність регіону.

Особливу роль у формуванні і розвитку регіональної ідентичності Донбасу відіграло „прикордоння“ — нічийна, вільна земля, колишнє Дике Поле, що впродовж багатьох століть давало пристановище тим, хто прагнув врятуватися від переслідувань і поневолення чи шукав шляхів фізичного виживання²⁴. Тому можна цілком погодитися з концепцією Г. Куромії, що Донбас — це не кордон якихось двох цивілізаційних суб'єктів, а розмита межа між освоєною і неосвоєною територією, між цивілізацією і незаселеним Степом, між владою і свободою, яка межує з брутальною сваволею та часто переходить у неї²⁵.

У пореформений період, позначений величезним потопом переселенців з інших губерній, було закладено основу сучасної етнічної структури населення Донбасу²⁶. Індустріалізація другої половини ХІХ — початку ХХ ст. привнесла суттєві трансформації, які полягали не тільки у зміні складу населення регіону за рахунок міграції робітництва, а у розмиванні і зникненні статусу прикордоння. Можна спрогнозувати, що елементи прикордонної ідентичності зберігалися у місцевого населення — нащадків козаків, а прийшло робітництво вже не мало таких інтенцій.

Початок радянського періоду (1920-ті роки) для мешканців регіону видався доволі травматичним. Значна нестабільність в етнополітичній площині була зумовлена політичними хитаннями партійно-державної лінії кремлівського керівництва: від моделі „боротьби двох культур“ (з

²³ Верменич Я. В. Феномен пограниччя: Крим і Донбас в долі України.— С. 254.

²⁴ Донбас в етнополітичному вимірі.— К., 2014.— С. 425.

²⁵ Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі...— С. 29—31, 33.

²⁶ Пашина Н. Етномовний чинник політичної ідентичності в Донбасі.— С. 27.

явним протегуванням „пролетарській“ російській культурі) до курсу на коренізацію/українізацію, з наступним поверненням до жорсткої „боротьби з українським буржуазним націоналізмом“. Хоча надто коротка „доба українізації“ все ж мала позитивний вплив на процес дерусифікації міського робітничого середовища і зростання соціальної мобільності українців регіону. Цікаво, що місцева радянська еліта і населення досить болісно відреагували на відокремлення 1924 р. від українського Донбасу Таганрога та Шахтинської округи²⁷. Така ситуація, незважаючи на економічну мотивацію, була досить показовим маркером самоідентифікації місцевого населення і свідчила про наявність у ньому принаймні двох вагомих ідентитів — відчуття внутрішньої регіональної єдності й посилення, можливо тимчасового, фіксації стану порубіжності. Як бачимо, навіть номінальна суверенізація ранньої УСРР містила як неодмінний компонент поняття „кордонів“ і, відповідно, породжувала/відроджувала прикордонну ідентичність.

У наступний період 1930—1940-х рр. відбулася ще більша міксація населення — зменшення питомої ваги українців (наслідок репресій та Голодомору) і збільшення питомої ваги росіян (робітництво, кримінальний складник). Спостерігалися й локальні явища, скажімо, переселення окремих груп мешканців Лемківщини під час „трансферу 1944 р.“ Отже, підвалини сучасної донецької ідентичності закладалися у рамках радянського модернізаційного проекту, починаючи з 1930-х рр., однак її формування реально припадало на 1960—1970-ті рр. Саме тоді усталився образ Донбасу як вітрини соціалізму з побутовими символами так званого „соціалістичного раю“ — дешевою горілкою й ковбасою, достатньою кількістю робочих місць, швидким просуванням черги на житло²⁸. При цьому головним стрижнем соціальної структури тут стали не етнічні, а соціально-економічні ієрархії. Водночас доречно визнати, що за цією советською зразковістю приховувалися суттєві суперечності, закорінені саме в ідентифікаційній сфері. Власне, у період пізнього СРСР посилюється гібридність ідентичності мешканців „шахтарського краю“, яка найбільше виявлялася у суперечності між етнічним самовизначенням і рідною мовою та відданістю радянській версії модерності. Регіон являв собою своєрідний ментальний простір, у якому химерно переплелися категорії „свій — чужий“, „інший — інакший“, „лояльний — нелояльний“ тощо. На думку Я. Верменич, Донбас як значною мірою штучно створене порубіжжя із закладеним у його фундамент значним конфліктогенним потенціалом був приречений на постійні „з’ясування відносин“, тертя, прояви сепаратизму²⁹.

Із здобуттям Україною незалежності, в 1990-х роках на Донбасі відбулося помітне посилення регіональної ідентичності, яке, за спостереженнями Г. Коржова, обумовлювалося компенсаторною функцією — ідентифікація з регіоном заповнила вакуум ідентифікації з державою³⁰.

На думку багатьох дослідників, у регіоні сформувалася фактична українсько-російська біетнічність. М. Гаухман вважає, що українці та ро-

²⁷ Сергійчук В. Етнічні землі і державний кордон України.— К., 2000.— С. 65—67, 91, 94—102; Верменич Я. В. Феномен пограниччя: Крим і Донбас в долі України.— С. 274—275.

²⁸ Верменич Я. В. Феномен пограниччя: Крим і Донбас в долі України.— С. 250—251.

²⁹ Там само.— С. 277.

³⁰ Коржов Г. Региональная идентичность Донбасса...— С. 40.

сіяни Донбасу не сприймали одне одного як „інших“. Близьке сусідство та спільна праця спричинилися до метисизації населення Донбасу³¹. Цей стан міжетнічних відносин, якому притаманне розмивання етнічних меж і поширення українсько-російських шлюбів, соціолог І. Кононов назвав „українсько-російською домінуючою етнічною коаліцією“³². У соціальному вимірі її основу становили шахтарі й робітники заводів. Культурно-психологічні особливості цієї спільноти були зумовлені розривом з більш архаїчним селянським середовищем, яке апріорі трактувалось як відстале та безперспективне.

Отже, у формуванні ознак регіональної самоідентифікації жителів Донбасу важливу роль відіграють зауважені етнонаціональні особливості регіональної спільноти. Йдеться передовсім про високу частку росіян в етнічному складі населення. Однак варто звернути увагу, що за період між переписами 1989 та 2001 рр. відносний показник українців збільшився, а росіян зменшився. Якщо частка українців серед усього населення регіону за 1989—2001 рр. збільшилася на 6,1 відсотка (від 51,1 відсотка до 57,2 відсотка), то питома вага росіян за той же час зменшилася на 5,5 відсотка (від 44,0 до 38,5 відсотка)³³.

Оскільки українсько-російська біетнічність Донбасу була значною мірою сформована радянською політичною риторикою у межах радянського модернізаційного проекту, то ностальгія „за совком“ залишилася питоною складовою регіональної гібридної ідентичності. Радянський складник ідентичності мешканців Донбасу має кілька прикмет. Зокрема, йдеться про домінування патерналістських настанов. Так, І. Тодоров зауважив, що Донбас однозначно успадкував ту патерналістську у своїй основі ціннісну систему, яка існувала в СРСР. Місцеві мешканці в переважній більшості вважають, що саме влада відповідальна за освіту, охорону здоров'я, стабільну роботу та виплату зарплат, пенсій та соціальних допомог. Звідси домінування колективістських цінностей, історична пам'ять переважно орієнтована на радянську спадщину. Нині в регіоні зберігається інерція своєрідного „регіонального патерналізму“ під гаслом „старшим видніше“³⁴. Отже, присутня в українському суспільстві, у тому числі й на Донбасі, ностальгія за радянським минулим має інший характер, ніж у Росії, де головним аспектом була туга за втраченою імперією. В Україні ностальгію за СРСР провокують патерналістські настрої та прагнення мати, хай навіть і мінімальні, але все ж таки наявні в Радянському Союзі соціальні гарантії³⁵. Не варто забувати й про психологічний аспект вибірковості пам'яті — схильність акцентуватися на позитивних спогадах.

³¹ Гаухман М. Донбас: колонізація і мітологізація. Ч. 2: Внутрішня колонізація // Україна модерна. 06.02.2016.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: <https://uamoderna.com/blogy/mikhailo-gaukhman/donbas-kolonizacziya-i-mitologizacziya-2>

³² Кононов І., Хобта С., Щудло С. Донбас і Галичина в регіональній системі України, 2014 [електронна брошура].— С. 57—58.

³³ Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / За ред. О. Г. Осауленка.— К., 2003.— С. 130, 137.

³⁴ Тодоров І. Особливості ментального сприйняття України у Донецькому регіоні // Схід і Південь України: час, простір, соціум: Колективна монографія: В 2 т.— К., 2014.— Т. 1.— С. 328.

³⁵ Корнієнко Н. Ностальгія за СРСР в Україні та Росії: спільне та відмінне // Розпад Радянського Союзу та міжнародні інтерпретації закінчення „холодної війни“: 20 років по

Присутність російсько-радянської ідентичності у значної частини населення Донбасу засвідчують соціологічні дані. Станом на кінець 1990-х років лідером серед носіїв радянської культури була Донецька область — 37,1 відсотка, тоді як носії української і російської культури розділилися майже порівну — 25,8 відсотка та 21,9 відсотка відповідно. Переважна більшість представників Луганщини відносила себе до української культурної традиції (44,3 відсотка), радянської і російської — 24,5 відсотка та 21,9 відсотка відповідно. Водночас соціологи констатували поступове зменшення питомої ваги радянської ідентичності. Так, серед мешканців Донецька 1994 р. 40,1 відсотка визначили себе як „радянську людину“, 1999 р.— таких було вже 21,5 відсотка, а 2004 р.— лише 9,9 відсотка³⁶. По Донецькій і Луганській областях разом: 2001 р.— 22,0 відсотки, 2009 р.— 15,0 відсотків, 2014 р.— 13,9 відсотка, 2015 р.— 5,4 відсотка (останній показник, вочевидь, стосується мешканців неокупованої частини Донбасу.— *В. М., В. Т.*)³⁷.

Характерною рисою сучасного Донбасу є високий ступінь лояльності до місцевих еліт. Саме у цьому регіоні найбільшого поширення набули патронклієнтальні форми соціальної взаємодії, побудовані на нерівноправних відносинах і залежності більшої частини місцевого населення від вузького шару регіональної еліти, в руках якої були сконцентровані небачені фінансові та матеріальні ресурси. За спостереженнями Ю. Ситник, на Донеччині оформився конгломерат криміналітету з владою та підконтрольними їм правоохоронними органами. Використовуючи можливості української незалежної держави, цей „конгломерат“ був вороже налаштований до всього українського³⁸. Характерно, що місцеві регіональні еліти тривалий час стимулювали конструювання і зміцнення регіональної ідентичності у своїх політичних інтересах, використовуючи її як аргумент у передвиборчій боротьбі на користь, зокрема, Партії регіонів і В. Януковича.

Цілком закономірно, що гібридний характер регіональної ідентичності містив чимало суперечностей, які помітно загострилися в умовах кризи 2013—2014 рр. та російської агресії. Цікавий аспект базової світоглядної контрверзи окреслив В. Головка: „Донецькій ідентичності властива суперечність між великими можливостями („стєпова вольниця“) і жорсткими обмеженнями („галерна праця“)³⁹. Суттєві суперечності стосуються й сучасного соціокультурного середовища Донбасу. Саме воно, на думку Л. Якубової, справді є плідним ґрунтом для процесів культурної маргіна-

тому: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (2—4 листопада 2011 р., Запоріжжя).— Запоріжжя, 2011.— С. 217.

³⁶ Таблиці одновимірних розподілів трендового соціологічного дослідження „Львів—Донецьк“: соціологічний аналіз групових ідентичностей та ієрархій суспільних лояльностей — 1994, 1999, 2004 рр. / Упоряд. В. Сусак // Україна модерна.— С. 303.

³⁷ Політичні аспекти кризи на Донбасі: діагностика стану та напрями врегулювання: Аналітична доповідь / Ред. кол. Рафальський О. О., Котигоренко В. О., Панчук М. І.— К., 2015.— С. 48, 159—160.

³⁸ Ситник Ю. В. Еволюція національно-мовної ідентичності українців Донеччини (квітень 1923 р.— квітень 2014 р.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Запорізький національний університет.— Запоріжжя, 2021.— С. 14.

³⁹ Головка В. Український розлом „руського мира“: донецька та дніпропетровська ідентичності // Схід і Південь України...— Т. 1.— С. 106.

лізації, адже цілі покоління виростили з невизначеною, а то й анаціональною самоідентифікацією⁴⁰. Така ситуація сприяє швидкому поширенню культурного травматичного досвіду.

Також варто звернути увагу на особливість історичної пам'яті мешканців регіону та її вплив на їхню ідентичність. Тут цілком можна погодитися з думкою І. Кононова: „Групову національно-культурну самосвідомість мешканців Донбасу невірно пояснювати якимись плінними політичними процесами. Вона є вираженням змісту глибинної історичної пам'яті“⁴¹. Варто враховувати й те, що крах Радянського Союзу призвів до кризи вкорінених у ньому ідентичностей, а пошуки виходу з неї йшли шляхом пошуку точок опори в уже наявному матеріалі. Вказані характеристики дозволяють передбачити, що м'яка декомунізація (бо навіть на тязки на неї) спроможні викликати культурну травму „першої“ хвилі. Характерно, що саме в тих регіонах, де мешкають громадяни, багато з яких є носіями „радянських цінностей“, і розгорнулася російська агресія 2014 р.⁴²

Щодо прикордонного характеру ідентичності мешканців регіону, то, на нашу думку, до 2014 р. він не мав належного суспільного усвідомлення. Зокрема, соціологічне дослідження в рамках наукового проекту „Схід України: трансформація ідентичності в умовах пограниччя“, здійснене у жовтні 2009 р. серед мешканців Луганської області, виявило, що ідентичність „мешканець пограниччя“ займає досить слабку позицію у структурі самоідентифікацій, перебуваючи в останньому десятку можливих рангів (по області загалом лише 4 відсотки респондентів віднесли себе до цієї категорії). Це дало підстави соціологині С. Хобті констатувати, що у 2000-х роках для населення російсько-українського кордону не характерне розвинене „почуття кордону“. Східний кордон України не сприймається як межа з „чужими“, тому прикордонний статус тут на той час не відчувався⁴³.

Ба більше, переважна більшість мешканців регіону почувалася у „глибокому радянському тилу“. Перетин державного кордону між Україною і РФ був надзвичайно спрощеним, за внутрішніми паспортами і без віз. Посилене нав'язування ідеологеми „русского мира“ невілювало дистанцію від Росії, яка більшістю українських громадян у Донецькій і Луганській областях не сприймалася як „за рубіж“. Цьому сприяв і офіційний дискурс української центральної влади щодо Росії як братньої країни „близького зарубіжжя“, „стратегічного партнера“ тощо.

Російська агресія на Донбасі привела до відновлення його колишнього фронтального статусу, фактично відкинувши на кілька століть назад. Досить влучно з приводу цього висловився Г. Куромія: „Зруйнувавши українсько-російський кордон на Донбасі, Москва, зрештою, знову покли-

⁴⁰ Якубова Л. Д. Процес українського націєтворення VS імперські практики маргіналізації на Донбасі (XVIII — початок XIX ст.) // Український історичний журнал (Київ).— 2015.— № 4.— С. 185.

⁴¹ Кононов І. Етнос. Цінності. Комунікація: (Донбас в етнокультурних координатах України).— Луганськ, 2000.— С. 105—106.

⁴² Політичні аспекти кризи на Донбасі: діагностика стану та напрями врегулювання...— С. 156.

⁴³ Хобта С. Восток Украины: трансформация идентичностей в условиях пограничья.— С. 220.

кала до життя легендарне невпорядковане „дике поле“⁴⁴. А це своєю чергою мало суттєві геополітичні наслідки. Цілком можна погодитися із спостереженням І. Черновола, що з раптовим перетворенням Донбасу на мілітарний фронтір Україна знову стала порубіжжям європейської цивілізації. Зоною жорсткого протистояння експансії Росії⁴⁵. Отже, для продуктивного аналізу трансформації ідентичности українських громадян в умовах російської агресії важливо враховувати передумови посилення і прогресування російської експансії на терени України.

Про ідентифікаційні маркери настроїв місцевого населення в умовах політичної кризи 2013—2014 рр. і початку російської агресії свідчать результати опитування, проведеного громадською організацією „Донецький інститут соціальних досліджень і політичного аналізу“ (керівник В. Кіпень) 26—29 березня 2014 р за вибіркою 500 респондентів міста Донецька. Теза щодо переважної орієнтації донеччан на Росію не підтверджується розподілом відповідей на запитання про самоідентифікацію. Водночас витримані патріотичні почуття згодом властиві більш ніж третині донеччан: ідентифікували себе переважно як „громадяни України“ з них 37 відсотків. Близька до них велика група (21 відсоток) донеччан, що ідентифікували себе як „російськомовних жителів України“. Сумарно це становило 58 відсотків донеччан. На Росію орієнтувалася близько третини опитаних (18,2 відсотка — виступали за входження Донецького регіону у міждержавний союз з Росією, 8,7 відсотка — за приєднання до останньої) і лише 4,7 відсотка — за проголошення так званої ДНР⁴⁶. Останній показник досить красномовний щодо реальної підтримки місцевими мешканцями квазідержавного утворення, яке буде накинута зовні в найближчій перспективі.

Початок відкритої російської агресії призвів до масового від'їзду на контрольовану Україною територію щонайменше 1,5 млн громадян з домінують українською ідентичністю. Відповідно, свідомість підкупаційної трансформації, яка посилює ідентифікаційну дистанцію від решти українських громадян, навіть на звільнених територіях Донбасу. Юлія Абібок цілком виправдано вважає, що йде процес формування відмінних ідентичностей (окупаційні адміністрації використовують різні комеморативні практики, спрямовані на формування окремішньої „донбаської“ ідентичности), що загрожує цілості Донбасу як окремого регіону⁴⁷.

Зі зміцнення прикордонного характеру ідентичности одночасно посилюється її загальна криза. В регіоні, який опинився в епіцентрі гібридної війни, цей процес набув форми так званого „луганського синдрому“. На думку І. Кононова, останній став результатом когнітивного дисонансу,

⁴⁴ Куромія Г. Загадка Донбасу: як зрозуміти його минуле і майбутнє.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1596-hiro-aki-kuromia-zahadka-donbasu-ia-k-zrozumity-ioho-mynule-ta-maibutnie>

⁴⁵ Черновол І. Компаративні фронтири. Світовий і вітчизняний вимір.— К., 2015.— С. 279.

⁴⁶ Почти 66% жителей Донецка хотят жить в единой Украине — соцопрос.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://www.ostro.org/general/politics/news>

⁴⁷ Abibok J. Na drodze do stworzenia „narodu Donbasu“...— S. 1—7; і її ж. Unrecognized holidays: Old and new 'state' traditions in the self-proclaimed republics in the east of Ukraine // Language of Conflict...

який сформувався не в індивідуальних свідомостях, а в масовій свідомості регіональної спільноти. Саме стереотипи і фобії, які накопичувалися десятками років, штовхнули людей у пошуках екзистенційної безпеки в бік агресора⁴⁸. Це знайшло вияв у достатньо масовій явці мешканців міст Донбасу на так званий „референдум“ 11 травня 2014 р.

Також варто додати, що когнітивний дисонанс донбасівців формувався десятиріччями. Саме тому навесні 2014 р. у своїй більшості вони не мали ментальних точок оперття для опору. Не лише домінуючий у регіоні історичний дискурс, а й створений масмедіа фон (Росія — супердержава), утверджували думку — опиратися безперспективно. Ба більше, місцеві мешканці не ідентифікували Росію як загарбника, пов'язуючи саме з нею вихід регіону з тривалої соціально-економічної депресії. Дія „луганського синдрому“ посилює дистанцію між ідентичностями населення на звільненій та окупованих частинах Донбасу. І. Кононов зауважив, що на територіях, які залишилися у складі України, він поступово зникає. На територіях, підконтрольних проросійським бойовикам, він розвивається. Підтримання цього синдрому є однією зі складових гібридної війни, яку веде Росія проти України⁴⁹.

Регіональна донбаська свідомість перебуває у фазі кризи й активної трансформації — як віддзеркалення пролетарської свідомості, що деградує і маргіналізується під дією деіндустріалізації Донбасу та його невідповідності трендам постіндустріального світу. Самоізоляція на рівні ідеологічного існування регіональних спільнот, самозупинення в історичному поступі разом із прагненням жити за законами вільного ринку і бажанням користуватися всіма його перевагами становлять засадничу суперечність внутрішнього існування цього регіону. Вказану кризову ситуацію можна окреслити як культурну травму „другої хвилі“.

Посилене формування прикордонної ідентичності стало реальністю, починаючи з 2014 р., але у свідомості місцевого населення „ментальний кордон“ проходить по лінії розмежування між Україною та ОРДЛО. Натомість сприйняття справжнього державного кордону лишається й досі не визначеним (значну ділянку українсько-російського кордону у межах Донецької і частково Луганської областей реально контролює лише російська сторона).

Водночас відбулося посилення гібридності у самовизначенні мешканців окупованих територій. Маємо справу зі своєрідним „нашаруванням“ кількох гібридних ідентичностей: пострадянської до 2014 р. та сучасної підкупаційної. Однак гібридна природа такої ідентичності робить її амбівалентною, нестійкою. Ба більше, вона перебуває у стані кризи, а її носії зазнали кількох хвиль культурних травм. Зберігаються і посилюються роз'єднані політичні лояльності, які, окрім декларованої відданості терористичній „владі“ ДНР/ЛНР, містять потенційні можливості повернення до сприйняття української влади як легітимної.

⁴⁸ Кононов І. Луганський синдром як масова аномічна реакція на розгортання гібридної війни // *Historians.in.ua*.— 2016.— 28 січня.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1778-illya-kononov-luhanskyu-syndrom-yak-masova-anomichna-reaktsiya-na-rozhortannya-hibrydnoyi-viyny>

⁴⁹ Там само.

Трансформація ідентичности населення Криму

Автономна Республіка Крим — особливий регіон України, який має давню, надзвичайно насичену, але водночас і складну, і навіть трагічну історію. Півострів був батьківщиною і притулком як тимчасовим, так і постійним, для багатьох народів. Історично тут сформувалося надзвичайно етнічно строкате населення. Проте цей етнічний склад неодноразово порушувався примусовими виселеннями корінних мешканців російською імперською та радянською владами. Так, тотальна депортація 1944 р. стала національною трагедією для кримських татар та багатьох інших етнічних спільнот — вірмен, греків, караїмів, кримчаків.

Отже, у трансформації ідентичности населення Криму визначальним чинником виступає історичний аспект формування соціуму на півострові. На нашу думку, найбільш оптимальною моделлю опису особливостей історичної пам'яті кримської спільноти є теорія поселенського колоніалізму (складова частина постколоніальних студій), яка дає можливість пояснити зв'язок між міграцією населення і домінуючим пам'яттєвим дискурсом. Тому можна погодитися з твердженням М. Свеженцева: „Історія Криму у складі Російської імперії та Радянського Союзу є історією поселенської колонії. Образ цієї колонії, її демографічний склад, наратив культурної та політичної історії, тобто — знання про півострів — є імперським конструктом, інструментом, створеним задля контролю імперії над цією територією“⁵⁰.

Вперше анексувавши Крим 1783 р., Російська імперія намагалася колонізувати всі аспекти життя цього простору та маргіналізувати народи й культури, що були корінними для нього. Насильницька заміна населення супроводжувалася формуванням типового імперського історичного наративу, що виправдовував цей процес. Буцімто саме Росія виконала „культургерську місію“ — принесла в цей край цивілізацію і впорядковане життя.

Політика СРСР щодо Криму також значним чином відтворювала модель поселенської колонізації. Радянська національна політика привела до повного „очищення“ півострова від корінного населення та перетворення його у „плавильний котел“, де мав творитися зразковий прототип „радянського народу“ з відповідною ідентичністю. При цьому кримських татар та інших етнічних спільнот не тільки фізично депортували, а й витискали ментально, оскільки радянська влада провела тотальну зачистку кримського мнемонічного простору (топоніміку, музейництво, історичний освітній дискурс), усунувши з нього будь-які згадки про корінне населення.

Для заповнення демографічної лакуни були проведені мобілізація і переселення сільськогосподарського населення переважно з УРСР та РСФРР. Крім того, півострів почали масово заселяти військові пенсіонери, які мали високий соціальний статус і добре матеріальне забезпечення. Внаслідок цієї політики змінився сам зміст поняття „кримський“ та

⁵⁰ Свеженцев М. Колонізований півострів: історія Криму в контексті теорії поселенського колоніалізму // Україна модерна.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: <https://uamoderna.com/md/kolonizovaniy-pivostriv-istoriya-krimu-v-konteksti-teorii-poselenskogo-kolonializmu?fbclid=IwAR3wxMZ3zdlus0Fhk-iHGUPuXOcEVT76eV0Vj-НОСВоеPn0t4PfRAN74c00>

„кримчанин“, адже у середовищі поселенців та їхніх нащадків встигла сформуватися локальна кримська ідентичність, щільно пов'язана з радянськими трендами. Варто звернути увагу на те, що „советський компонент“ ідентичности кримчан мав інші параметри, ніж у мешканців Донбасу. Тут майже немає „пролетарського“ індустріального складника, натомість домінує прив'язка до військової героїки (особливо у Севастополі) та відпочинково-рекреаційної тематики (ПБК як „всесоюзна здравниця“).

У незалежній Україні відбулося повернення кримськотатарського народу на свою історичну батьківщину. Причому саме українська влада матеріально і фінансово підтримувала цей процес. За роки перебування у складі України у Криму було створено цілісний економічний комплекс з розвинутими відпочинково-туристичною, сільськогосподарською, промисловою галузями. Були повністю забезпечені освітні і культурні потреби громадян російської етнічності, часом навіть за рахунок україномовних українців.

Водночас серед українських громадян у Криму було чимало тих, хто мав радянську ідентичність. Так, соціологія 2007 р. засвідчила що в АР Крим до радянської культурної традиції себе відносило 32,2 відсотка населення, а 30,8 відсотка та 18,9 відсотка — до російської і української відповідно. Вочевидь, ця обставина стала живильним ґрунтом для російської агресії, спершу суто інформаційної, а у лютому 2014 р. і військової.

Отже, ще з 1991 р. РФ розпочала латентну фазу гібридної війни проти України, яка полягала у підготовці до відкритої фази агресії та окупації Криму. Була розв'язана справжня інформаційна війна з нав'язуванням українським громадянам у Криму ідеології так званого „руського мира“, російського націоналізму, імперської свідомості, фальсифікації історії — посилення проросійських настроїв з одночасним підживлюванням антиукраїнських та антикримськотатарських. Здійснювалися спроби нівелювати кримськотатарську складову в історії Криму. Зокрема, посилено поширювалися фейки про „ісламістську загрозу“.

Севастополь та цілий Кримський півострів залишалися територією всуціль насиченою російськими символами як імперськими, так і радянськими. Ба більше, кількість таких меморіальних об'єктів тільки збільшувалася. Так, 2008 р. у Севастополі відкрито пам'ятник Катерині II. Цілком слушну думку з цього приводу висловив Фелікс Мюнх: „У той час як пам'ятники легітимують владу еліт, вони можуть також легітимувати саму присутність етнічної групи та громади на певній території“⁵¹. Водночас присутність українських маркерів у мнемонічному просторі Криму була мінімальною — кілька пам'ятників Тарасові Шевченку, музей Лесі Українки у Ялті, пам'ятник поетесі у Балаклаві, ялтинська гімназія ім. Степана Руданського, пам'ятник Петрові Сагайдачному в Севастополі. До окупації півострова Україна так і не змогла сформулювати належної альтернативи російському міфу про „ісконно російський Крим“ ані для внутрішнього вжитку, ані для запевнення міжнародної спільноти. Зі свого

⁵¹ Мюнх Ф. Кримський півострів: пробуджені символи царського імперіалізму і сучасні тенденції до ексклавізації // Схід—Захід: іст.-культ. збірник / За ред. Г. Грінченко, Т. Дзядевич.— Харків, 2013.— Вип. 16—17; Нео-анти-колоніалізм vs неоімперіалізм: релевантність постколоніального дискурсу на пострадянському просторі / За ред. Г. Грінченко, Т. Дзядевич; Східний інститут українознавства ім. Ковальських та ін.— Харків, 2013.— С. 187.

боку Росія створила та постійно підживлює власний історичний міф про півострів, водночас маргіналізуючи будь-які альтернативні, передовсім українські, версії інтерпретації минулого.

В умовах окупації відбувається продовження практики поселенсько-го колоніалізму за рахунок переселення на півострів майже 1 мільйона російських громадян. Цілком зрозуміло, що новітні переселенці мають яскраво виражену російську ідентичність і повністю лояльні до путінського режиму. Але тим самим формується суперечність між прибульцями і місцевими росіянами, які переважно лишаяються носіями регіональної локальної ідентичності.

Так, як засвідчили результати опитування Центру східноєвропейських і міжнародних досліджень (ZOiS), проведеного у формі особистих бесід у Криму та Севастополі з 26 березня по 3 травня 2017 р. (1800 респондентів), усупереч офіційній російській риториці, події, що відбулися з 2014 р., лише зміцнили регіональну ідентичність, що втілилася у визначенні „кримчанин“, на противагу іншим категоріям, наприклад, „росіянин“. 40 відсотків опитаних вважають, що внаслідок політичних змін після 2014 р. їхня регіональна ідентичність посилилася (тоді як 58 відсотків не бачать змін, і лише 2 відсотки вважають, що вона послабшала). Сильне почуття особливої регіональної ідентичності підтверджується відповідями на дещо інакше сформульоване питання про місце, яке респонденти вважають своїм „домом“: стандартна відповідь „місце, де я живу“, тобто конкретна місцевість у Криму і Крим загалом виявилися двома найбільш популярними варіантами відповідей.

На питання про рівень довіри до різних політичних інститутів більшість опитаних відповіли, що довіряють російському президентові, далі — російській армії та державним установам. За теперішніх умов пересвідчитися у щирості таких відповідей неможливо. Втім цікавішим є дуже низький рівень довіри до регіональних кримських та місцевих органів, що йде врозріз із сильним почуттям місцевої чи регіональної ідентичності.

Кримські татари, що є жертвами репресій, мають більш скептичне ставлення до теперішнього режиму. Таким чином, суспільна і політична інтеграція кримських татар залишається для Росії потенційним фактором дестабілізації⁵². Тому видозміни ідентичності кримських татар у сучасних умовах потребують особливої уваги.

Спираючись на опитування, проведене Всеросійським центром дослідження громадської думки (ВЦІОМ) у жовтні 2015 р. (1200 респондентів з числа кримських татар), а також на дослідження, проведені ВЦІОМ та Інститутом соціології РАН влітку і восени 2015 р. (16 фокус-груп, 29 експертних і біографічних інтерв'ю), російські дослідники В. Мукомель та С. Хайкін запропонували таку структуру трансформації ідентичностей (громадянської, етнічної, регіональної, конфесійної) кримськотатарського населення в умовах окупації. За їхніми спостереженнями, громадянська ідентичність відійшла на другий план: зниження частки тих, які ідентифікують себе з Україною, не було компенсовано відповідним зростанням частки тих, які ідентифікують себе з Росією; більшість кримськотатар-

⁵² Крим після 2014: Ідентичність та життєві умови / Г. Засе, І. Жилін, Т. Франке. Пер. К. Міщенко // Розмаї медіацентр.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: <https://crimea.dekoder.org/identitychnist>

ського населення займають вичікувальну позицію. Кримські татари в більшості своїй так і не прийняли Росію — в рамках масового опитування тільки 16 відсотків респондентів назвали себе росіянами (російськими громадянами). Навіть серед тих, хто підтримує ідею входження Криму до складу Російської Федерації, громадянська (російська) ідентичність виражена слабо. Громадянській ідентичності протиставляється регіональна ідентичність. Традиційно нерозривні для кримських татар етнічна і регіональна ідентичність зазнали певної ерозії. Серед незадоволених новими соціальними умовами і порядками кримських татар усе зростаюче значення набуває конфесійна належність. Отже, регіональна ідентичність кримських татар заміщується конфесійною при збереженні етнічної ідентичності як провідної⁵³.

Крім того, ці дослідники змушені констатувати, що у частини молоді російської етнічності зберігається подвійна російсько-українська громадянська ідентичність⁵⁴. Для більшості кримських росіян, незважаючи на ідентифікацію з Кримом та „абстрактною Росією“, також притаманне типове протиставлення Криму „іншій Росії“, несприйняття „материкових“ росіян. Особливо ці настрої посилюються на тлі масового напливу в Крим російських чиновників, які займають усі відповідальні посади⁵⁵.

На думку кубанського політолога А. Баранова, регіональне співтовариство Криму є багатоскладним, із виразною сегментацією на російську, українську і кримськотатарську спільноти. Російська етнічна ідентичність кримчан своєрідна, але інтегрована у „велику“ російську і громадянську російську ідентичності. Найбільш слабкі прояви має українська ідентичність. У таких умовах внутрішньо регіональні конфлікти найбільш вірогідні по лінії „слов'яни — татари“⁵⁶.

Виявлені особливості ідентичності населення Криму, передовсім її пам'яттевий складник, дають змогу з більшою відповідністю досліджувати результативність історичної політики окупантів і виробляти відповідні механізми протидії. Зупинити утвердження міфу про „споконвічний російський Крим“ цілком реально. Для цього потрібно органічно вписати минувшину Криму в модерний український історичний наратив і забезпечити його поширення у просторі суспільної комунікації.

Основні напрями дослідження

Враховуючи багатовимірність теми, яка досліджується, пропонуємо її предметне поле систематизувати за кількома основними напрямками.

Передовсім належна увага зосереджується на розгляді меморіального законодавства, яке поділяється на два взаємоне прийнятні кластери: 1) законодавчі й нормативні акти України (комемеративні/меморіальні закони); 2) нелегітимні правові акти самопроголошених „республік“ на тим-

⁵³ Мукомель В. И., Хайкин С. Р. Крымские татары после „Крымской весны“: трансформация идентичностей // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены.— 2016.— № 3 (133).— С. 68.

⁵⁴ Там само.— С. 56.

⁵⁵ Там само.— С. 57—58.

⁵⁶ Баранов А. В. Трансформации региональной, этнических и конфессиональных идентичностей крымчан в контексте воссоединения Крыма и России // Вестник Пермского научного центра.— 2016.— № 5.

часово окупованих територіях України (ОРДЛО) — так званих „ЛНР“ / „ДНР“, та легітимні правові акти РФ, які незаконно поширюються на окуповані території АРК і м. Севастополя. Для цього потрібно здійснити аналіз Законів України щодо історичної пам'яті, порівняти з європейським меморіальним законодавством. Розглянути також практику застосування українського законодавства в АРК та на Донбасі до окупації. Зафіксувати факти порушення українського меморіального законодавства і реагування правоохоронних органів на них.

Предметом пильного студювання також є формування антиукраїнського пам'яттєвого дискурсу в системі освіти. Проаналізувати шкільні підручники, програми і посібники (особливо регіональні) з історії та суспільствознавчих дисциплін, за якими навчаються учні на тимчасово окупованих територіях Криму й ОРДЛО. Здійснити порівняння з українською викладацькою практикою до окупації та на нинішній час. Підготувати пропозиції щодо корекції навчальних програм з історії та суспільствознавчих дисциплін для впровадження в навчальний процес під час деокупації.

Не можна обійти увагою й залучення професійних істориків до офіційної пропаганди. Варто розробити робочу модель для аналізу становища гуманітарних наук в умовах окупації та використання професійних істориків в інтересах реалізації історичної політики окупаційних структур. Здійснити облік істориків, які працюють у наукових закладах та ЗВО на окупованих територіях, проаналізувати їхні наукові та публіцистичні тексти стосовно концептуальної і тематичної спрямованості. Виявити з них тих, хто зайняв колаборантські позиції і долучився до антиукраїнської пропаганди. З другого боку, з'ясувати долю тих істориків і інших гуманітаріїв, які зазнали переслідувань окупантів.

Пропонується також виокремити із загальної історичної проблематики основні кейси, у межах яких ведуться „меморіальні війни“, — Друга світова війна, державно-територіальна належність Криму та Донбасу, етногенетичні процеси, події 2014 р. (Революція гідності vs „державний переворот“), Донецько-Криворізька республіка тощо.

Власне, сам факт окупації вже перетворився на предмет мнемонічного протистояння, яке, із зрозумілих причин, має жорсткий антагоністичний характер. З українського боку, у тому числі й на правовому рівні, дії Росії кваліфікуються як агресія, яка привела до порушення територіальної цілісності України та її суверенітету — тимчасової окупації частини української території. Російська сторона на офіційному рівні, включно з правовим визначенням, визначає окупацію АРК та Севастополя як „волевиявлення народу Криму“, а події на Донбасі — як протистояння місцевого російського населення та „київського режиму“.

Наступний напрям охоплює комеморативні практики (відзначення пам'ятних дат, формування пантеону „героїв“, пам'ятникотворення). Тут важливо зібрати інформацію про демонтовані, пошкоджені або знищені об'єкти української та кримськотатарської мнемонічної традиції. Проаналізувати характер топонімічної політики окупантів. Звернути увагу на ігнорування українського законодавства щодо декомунізації топонімічних об'єктів у Криму та ОРДЛО. Виявити нові пам'ятники, зведені під час окупації. Класифікувати комеморативні об'єкти відповідно до тематики і смислового навантаження: імперської, радянської, окупаційної тематики. З'ясувати ставлення місцевого населення до цих об'єктів.

Також важливо проаналізувати трансформації смислового навантаження традиційних „місць пам'яті“. Типовим прикладом може слугувати нове підкупаційне „прочитання“ образу Савур-могили, інших воєнних монументів та меморіалів. Водночас має здійснюватися деконструкція окупаційних сенсів новостворених штучних „місць пам'яті“.

Зрештою, потрібно відстежувати діяльність основних „агентів“ політики пам'яті: російських федеральних державних органів (президента, Державної думи РФ, відповідних міністерств), російських спецслужб, окупаційних адміністрацій, політичних партій (загальноросійських і місцевих), викладачів навчальних закладів, учителів середніх шкіл, квазі-громадських організацій (ветеранських, молодіжних, козацьких), місцевих істориків-колаборантів, засобів масової інформації, представників так званого „експертного середовища“, представників УПЦ МП та їхній реальний вплив на пам'ятевий дискурс.

Основним „актором“ окупаційної політики пам'яті, безперечно, є президент РФ Володимир Путін. Від самого початку свого президентства він намагався визначити основний мейнстрим офіційного тлумачення історії не лише власне російської, але й світової, зокрема щодо інтерпретації подій Другої світової війни⁵⁷. З початком відкритої агресії проти України його історична риторика набула крайніх форм і стала основною ідеологічною матрицею обґрунтування самої агресії. Класичним взірцем такої облудної риторики була так звана „кримська промова“, яку очільник країни окупанта виголосив 18 березня 2014 р. „Тут древній Херсонес, де прийняв хрещення святий князь Володимир. Його духовний подвиг — звернення до православ'я — визначив загальну культурну, ціннісну, цивілізаційну основу, яка об'єднує народи Росії, України і Білорусії“⁵⁸, — нещадно інструменталізував тоді історію Путін. Вочевидь, для російського президента „споконвічний російський Крим“ — це наріжний камінь, на якому тримається легітимність його особистого правління. Апогеем неомімерського тлумачення історії у межах ідеології „русского мира“ стала публікація статті від імени президента РФ щодо історичної єдності українців і росіян⁵⁹.

Окрім пропагандистських текстів і промов, активність російського президента виявляється у досить регулярних вояжах до окупованого Криму та Севастополя, де він особисто бере участь у різних комеморативних заходах. Зокрема, у листопаді 2017 р. Путін відкрив помпезний пам'ятник імператорові Олександрові III у Ялті.

* * *

Отже, для досліджень історичної політики на окупованих Росією українських територіях маємо належне теоретичне оснащення, яке дає змогу оптимально визначити характер режиму пам'яті та основних „ак-

⁵⁷ Див.: Vladimir Putin: The Real Lessons of the 75th Anniversary of World War II // The National Interest.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: <https://nationalinterest.org/feature/vladimir-putin-real-lessons-75th-anniversary-world-war-ii-162982>

⁵⁸ Обращение Президента Российской Федерации.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/20603>

⁵⁹ Стаття Володимира Путина „Об историческом единстве русских и украинцев“.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://kremlin.ru/events/president/news/66181>

торів“ впровадження у життя цієї пам’яттєвої інвазії. Режим функціонування соціальної пам’яті в умовах окупації має тоталітарний і екстремальний характер, зумовлений силовими методами поширення офіційного історичного конструкта, який усунує ідеологізований і розрахований на спекулятивне впровадження у суспільну свідомість великодержавних російських міфів. На жаль, значна частина населення українського Криму і Донбасу виявилася піддатливою для споживання міфології „русского мира“. Ця обставина сприяла розгортанню російської військової агресії та тимчасовій окупації частини української території.

У таких умовах важливо сформувавши пакет пропозицій для дієвої протидії історичній політиці Росії на окупованих українських територіях. Ефективна політика пам’яті з боку Української держави має реалізовуватися вже нині, не очікуючи звільнення ОРДЛО, АРК та Севастополя. Відновлення українського мнемонічного простору має відбуватися з урахуванням специфіки Донбасу і Криму, зокрема, відмінної природи ідентичності населення цих регіонів — прикордонної і гібридної на Донбасі, та типової для спільнот, які сформувалися внаслідок поселенського колоніалізму в Криму.

Українська політика пам’яті має ґрунтуватися на національному історичному наративі, який органічно поєднує в собі минувшину всіх регіонів і спільнот, у тому числі Криму і Донбасу. Конкретні пропозиції відновлення української складової мнемонічного простору мають бути багатшаровими і містити кілька основних кейсів, розрахованих на різний сценарій перебігу подій (оптимістичний, песимістичний, оптимальний).

Vitaliy MASNENKO, Vitaliy TELVAK

**THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PRINCIPLES
AND MAIN DIRECTIONS OF RESEARCHING HISTORICAL POLICIES
IN THE UKRAINIAN TERRITORIES OCCUPIED BY RUSSIA
IN THE 21ST CENTURY**

The authors analyse their own theoretical model and verify hypothesis for studying memory policy in Ukraine’s territories of the Crimea, Sevastopol and the Donbas which have been occupied by Russia. The analysis is conducted through deconstruction of its influence on the historical consciousness of the local population with further probable correction in favour of the Ukrainian statehood model. The functioning mode of social memory under occupation is defined as totalitarian and extreme, due to the use of forceful methods of spreading Russian myths. The authors have also analysed the transformation of the identity of the Ukrainian population in the Donbas and the Crimea. They also propose the main directions of researching this topic. In order to effectively counter the Russian memory policy invasion, Ukrainian memory policy should be based on the national historical narrative which organically combines the past of all regions and communities, including the Crimea and the Donbas.